

Қалқаман ЖҰМАҒҮЛОВ
Алпамыс ӘБУ

ТҮРКІ КЕЗЕҢІНІҢ (ОҒЫЗДАРДЫҢ) ЕСКЕРТКІШТЕРІ

В статье даются сведения о памятниках огузских племен Тюркского периода найденных в результате археологических исследований.

Yazar türk yazı kaynaklarını faydalanarak arkeolojik kazıntılar netijesinde bulunan Türk devrinin Oğuz boylarına ait olan abideleri hakkında geniş bilgi veriyor.

Қазақ жерінде орта ғасырлық кезеңде көптеген түркі тайпаларының саяси-мәдени ошағы, Елордалық астанасы және түрлі типтегі қала-қоныстары бой көтерген. Алтайдан Еділге дейінгі аумақта бақташылық кәсіппен қатар, аң аулап тау-кен ісін меңгерген (жужан-авар) тайпалар үшін осынау жер киелі, қонысты атамекен болған. Кен орындары мен тау-тасқа бай осынау өлкеде түркі заманының хас шеберлері тастан, кейде ағаш пен сүйектен түйін түйіп, тұрмысына қажетті заттарын жасап мақсатына жарата білген. Бүгінде Түркі кезеңіне тән жәдігерлері бүгінде заманауи сұранысқа сай археология ғылымының жетістіктеріне сай сарапталып зерттелуде десек, елімізге танымал сондай зерттеу орындарынан бізге белгілісі Алматы (Жамбыл, Қарасай), Жамбыл (Меркі, Шу), Оңтүстік Қазақстан (Сайрам, Түркістан, Отырар) және Шығыс Қазақстан (Абай, Жарма, Ұлан) т.б. облыстардың аумағында бар. Аталған облыс аумақтарында жүргізілген зерттеулердің жүзеге асуында «Мәдени мұра» бағдарламасының да алар орны зор.

Осы қатарда Шығыс Қазақстан облысының аумағы ертедегі кен өндірушілер мен қола дәуірінің андрон мәдениеті ескерткіштеріне, ежелгі көшпелілердің зиярат жасар қасиетті орындарына бай өлкенің бірі. Барлау, қазба жұмыстары барысы мен ізденістер аясындағы зерттеулер түркі тайпаларының және одан да ерте кездегі бақташы көшпелілер кезеңіне тән ескерткіштерге жүргізілген зерттеулер бүгінде ғылымға өзінің жаңа қырынан ашылуда. Орта ғасырлық араб деректері (IXғ.) бойынша ТҮРКІ сөзін, Орхон жазба ескерткіштеріндегі және қытай жылнамаларындағы деректерге сай, біртұтас халық, алып мемлекеттік құрылым мағынасынан шығып, ал оның құрамындағы халық тілдік аталуына қарай, ТҮРКтер аталғаны, әл-Истахридін: ...«тоғыз-оғыз, қырғыз, кимек, оғыз және халаждардың, барлық түрктін тілдері бір. Олардың әрқайсысы бірін-бірі түсінеді» [1.16] – дегенінен көрінеді. Бұл өз кезегінде Түрк қағанаты кезінде қалыптасқан тұтас бір Елдің екі-үш ғасыр қуаттылығын сақтай отырып, сыртқы тұтастығының бүтін болып көрінуімен көршілес елдерге үрей де туғызды.

Тыңшылық мақсатта түрктердің арасына ішкерілей енген әл-Йакуби: шын мәнінде ...«түрктердің әр тайпасы жеке мемлекет, олар бірімен бірі

соғысады» [2. 26]- деп, ТҮРК тайпалары арасында өзара соғыстың жиі болатындығын баяндайды. Бірақ, бұл VII-VIII ғғ. исламның Орталық Азияға әскери, сауда және саяси қарым-қатынас орнатудың нәтижесі мен тыншылық, барлау мақсатын көздеп келген елшілік миссиялардың елдің ішкі өміріне сұғына бастағандығына қатысты дерек болып та табылады. Ірі-ірі тайпалық одақтар арасында жүргізілген соғыстардың түбінде, өз алдына дербес саясат жүргізу мақсатын көздеп, үстемдік стуге ұмтылғандықтарын байқатады. Ескеретін жайттың бірі, түрк тайпаларының арасында биліктің киелілігі деген ұғымның болуы, яғни билеуші әулеттің шығу-тегінің асыл, текті болуы басты шарт етіп қойған, бірақ бұл өз алдына тарқатып қарастыра бөлек тақырып.

Түрк қағанатының ыдырауымен Еуразияның далалы аумағы бірнеше мемлекеттік құрылымдардың жеке иелігіне айналды. Батыс бөлікте Хазарлар, алғашында Жетісу, кейін Сырдария, Арал мен Каспий теңізі аралығында Оғыздар, солтүстік (Енисей) бөлікте Қырғыздар, Жетісумен шектескен шығыс шекаралық Алтайға дейінгі аймақта Қарлұқтар, Моңғолияда ұйғырлар, Шығыс және Орталық қазақстан аумағында, одан әрі Ертіс өзенін жағалауында Кимектер өз иелігін құрды. Этностық, әрі тайпалық иелік биліктегі қоғамдық құрылымның саяси билік құрылымы ұқсас, этномәдени дамуы тұрғысынан туыс болып келетін жабғулық түрк мемлекеттерінің арасындағы этносаяси, тағы да сол этномәдени процестерді бағамдауда, көбіне-көп жергілікті археологиялық ескерткіштерге басымдық беріледі.

Халықтардың ұлы көшін бастаған ғұндардан кейінгі көшті қайта жалғаған түрк тайпаларының VIII ғасырдан бастап, шығыстан батысқа қарай тағы бір мәрте қоныс аударуы туралы деректі, әл-Мә'судиден (X ғ.) кездестірдік. Оның «Китабун фунун әл-ма'(ғ)риф уә ма'жара фи духур ас-сауалиф» (әл-Мә'судидің Таным өнері және өткен ғасырларда не өткендігі жайлы атты бүгінге дейін жетпеген) атты еңбегінде Түрк тайпаларының: ...«оғыз, қарлұқ және кимектердің шығыстан қоныс аударуының себептерін Журжан өзеніндегі шапқыншылық соғыстардың болуымен байланысты еді»- деп жазады [3.18; 3.26].

Терхин жазуы аталатын түрк жазба дерегінде Оғыздардың мемлекеттік құрылымы қалыптасқанға дейін шағын иелік ретінде өмір сүргенін көрсетсе, олардың өзге де түрк тайпаларымен қоян-қолтық араластықтағы байланыста болуы және сол тұста түркілердің өз алдына этномәдени ерекшелігінің жеке дара болып қалыптаса қоймағандығынан да аңғартады. С.Г. Кляшторныйдың «Терхин жазбасына» жасаған аудармасында: ... (10) мой Небесный хан захватил множество заблудших (буквально: слепых) пяти [тысячника] ... Кутлуга-чигши, Канчу Алп Бильге-Чигши ... Хан захватил истомленный огузской народ, шесть сот (его) сенгунов, один тюмень (его) войска (букв.: народа) [4. 93]- деп берілген. Шаршап қажыған оғыз халқы деп көрсетілген мәтіннің астарында, оғыздардың бағындырылғанымен олардың өз алдына Ел

болып өмір сүргендігін көреміз. Бұдан бөлек Күл-тегін жазбасында, Күл-тегін қайтыс болғанда оғыздардан Бәз қағанның келгендігі айтылады.

Шығыстан батысқа қарай созылған жазиралы даланың шұрайлы жайылымы мен өзен-көлдерін ата-қоныс еткен түркілердің жерлеу, ас беру және еске алу жоралғыларын, ғұрыптық шараларға қатысты кейбір дүниетанымдық айырмашылықтар да кездеседі. Мұны біз Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданына қарасты Сарыкөл ескерткішінен де кездестірдік деуге болады. Қысқаша тоқталып өтер болсақ, №12, 13, 14 –деп шартты түрде белгіленген түрк кезенінің обаларында жерлеу ғұрпы кезінде мәйітті өртегендігін байқадық. Жалпы обалардың өзі құрылымы бойынша дүниетанымдық негізді білдіретіндіктен олардың пішіні, көлемі өзгеріп отыратындығы тағы бар. Көшпелі тұрмыстағы түрк тайпаларының ғұрыптық жерлеу дәстүрінде жылқы малының (ғасырлар бойы) мәйітпен бірге жерленуі немесе ғұрыптық асқа, құрбандыққа айналуы әрісі, андрондық және атбасарлық мәдениеттен көрініс тапса, сақ кезенінің Берел, Құла жорға мәдениеттерімен ғасырлар бойы өз жалғастығын тапқан. Кейінірек, Қазақстанның батысын қоныстаған оғыздардың жерлеу салтында, жерлеу ескерткіштеріндегі жылқының жиі ұшырасуынан да байқалады. Мұны кезінде арабтардың елшілік діни миссиясының өкілі ибн-Фадланның (922 жылы Еділ бұлғарларына сапар шеккен) жол-жазбаларынан да кездестіруге болады.

Жылқының құрбандық малына арналуы, оның ғұрыптық негізде таңдап алынуын оңтүстікте Түркістан қаласы маңындағы (дәлірек Құмтүйін ауылы) ортағасырлық Қарашық қаласының кіре-беріс қақпасының жанына жерленуінен де көруге болады [5. 89]. Қарашық 1 қаласының рабадын қоршап жатқан қорғанның қазіргі биіктігі 2-3 м, ұлтанындағы ені 10-15 м. Қорғанның қай кезде салынғандығын анықтау мақсатында оның солтүстік қақпасынан батысқа қарай 10 м жерден кесік салынған. Қазба кезінде қорғанның үстінен есептегенде 4 м тереңдіктен (VIII ярус) көлемі 42×21×9-10 см кесекпен ұзыннан бір қатар етіп қаланған, ұзындығы 2 м, ені 0,6-1 м қаландының (қоршаудың) ішіне жерленген жылқы сүйегі табылған (1-2 сурет (ҒЗЖ туралы есепте 108-110 сур.)). Әзірше жылқының жерленген уақыты VIII-X ғасырлар аралығы деп болжанып, этномәдени тұрғыдан талдау мәселесі алда, алайда алдын-ала жасалған болжам бұл ескерткішті осы өңірде өмір сүрген оғыз-қыпшық тайпаларының әулеті өкілдерімен байланыстыруға болады [5. 90].

Келесі нысан 1998 жылғы Тұран археологиялық экспедициясының Түркістан ауданында жүргізген зерттеулері кезінде табылған **Таңбалы тас** – бұл тас бағана Шалқұлаған өзенінің сол жағында шоқыда орналасқан. Бағананың биіктігі 1,3 м, ені 17-18 см-ден 24-26 см шамасында (3-сурет). Тас бағанның төрт жақ қабырғасына жоғарыдан төмен қарай әртүрлі таңба, араб графикасындағы жазулар, тау ешкі суреттері бейнеленген [6. 54].

Жоғарыда аталған Сарыкөл тарихи-ескерткіші кешеніндегі ғұрыптық жерлеуде де, ондағы мәйіттің өртелуі көршілес Монғолия жерін қоныстаған түрк тайпаларының жерлеу ғұрпында кездесетін жайт. Мәйіттің өртелуіне қатысты, көсемнің не қолбасшының сүйегін оның жауларының тауып алып, оны қорлауына бермеудің алдын алу үшін жасалған шараның бірі ретінде қарастыруға болады. Алайда мұнда жылқы сүйегі обаның ішінде емес, сыртындағы ғұрыптық алау орны маңынан ғұрыптық астың қалдығы ретінде табылған деуге болады.

Ғасырлар бойы жылқымен жерлеу дәстүрінің сақталуы бүгінде тура сол күйінде болмаса да, этнографиялық кезеңге дейін ел ішінде зират басына жылқының бас сүйегінің қойылуымен жалғасып отыр. Мұны біз Қазақ жерінің ислам әлемінің солтүстік шекарадағы форпосты (ең шеткі нүктесі) болғандығымен деп түсінуге тырыстық. Ал, ислам дінін қабылдаған түрк тайпаларының оңтүстік, оңтүстік-батысқа қарай жылжуын ислам дінінің таралуына ықпал жасаған оңтүстіктегі қалалар мен ондағы көсем билеушілерінің шығыстағы ел басқарған көсемдермен ынтымағы жарасқан тығыз байланысы мен ықпалының әсерінен және одан әрі, осы қарым-қатынастың жалғасуына екі жақты тараптың да мүдделі болғандығынан көреміз. Сөзіміздің дәлеліне Түркістан қаласының ортағасырлардан бері Қазақ елінің рухани астанасы қызыметін атқаруымен байланыстыруға болатын шығар.

Көшпелі елдің ортағасырлық мүсіндеу өнерінің жарқын көрінісі жергілікті жердегі тау тастарынан бәдізделген. Ғұрыптық шарамен обаға жерленген мәйіттің қабір басына еске алу, ас беру орындарындағы кешеннің шығыс жақбөлігінде антропоморфты тас мүсіндер қойылған. Кей жағдайларда олардың саны бірнешеу болып келеді. Осындай ескерткіштердің бірі, осыдан жиырма жыл бұрын уақытта ШҚО Жарма ауданындағы Үш биік теміржол стансасы маңынан табылған обаның жанында 5 тас мүсін және Ұлан ауданы, Точка ауылы маңындағы обадан 3 тас мүсіннің тұрғандығымен расталғандай.

Алайда, көшпелі тұрмыстағы түркілердің шығыс және солтүстік тарапты қоныстаған тайпалары арасында тас мүсін, бәдіз жасау өнері біршама уақытқа дейін сақталған. Оны Шығыс Қазақстан аумағында әсіресе, тас мүсіндер шоғырландырылған Семей және Өскемен қалаларындағы облыстық және Зайсан, Ақсуат ауданының өлкетану музейлеріндегі ескерткіштерден-ақ көруге болады. Осындай тас мүсіннің үш данасы Қалбатау кентіндегі музей жанына қойылған.

Осы бәдіз мүсіндердің тегінде б.з. І-мыңжылдығының соңында Жоғарғы Ертіс өңірін жайлаған кимек тайпалары мен көршілес қоныстаған Оғыздарға тиесілі екендігі анық. Себебі, осы тұста IX-X ғғ. Кимек қағанатының этникалық құрамы жағынан күрделі болғандығын араб жазба деректері және оны өлкеде жүргізілген көптеген археологиялық зерттеулер де көрсетіп отыр. Жазба деректегі Гардизидің айтуынша, еліміздің шығысын

жайлаған тайпалар олар: эймур, имақ, татар, байандур, кыпшак, ланиказ, ажлаз ру-тайпаларынан күралған [7. 31].

Эймур, байандур сияқты тайпалар М. Қашқари (ХІ ғ.) көрсеткен оғыз тайпасының атаулары. Бұл деректер оғыздардың Шығыс Қазақстан аумағында жасаған Кимек қағанаты құрамында болғандығын және бұл көшпелі ру-тайпалардың арасында тығыз қарым-қатынастың болғандығын көрсетеді.

Айта кетейік, тас мүсіндер тегінде бейнеленуі жағынан түркілердің әлеуметтік ортасынан, иерархиясынан хабар береді. Мәселен, жоғарғы мәртебелі тұлғаларды малдасын құрып отырған күйінде бейнеленсе, батырлар мен өзге қоғам мүшелері бойын тіктеп тұрғызылып мүсінделген.

Қалбатаудағы тас мүсіннің бірінің кеуде тұсына күс қондырғаны назарымызға ерекше ілікті. Олар Қалбатау кентінің орталық алаңындағы музейдің сол жақ кіре-беріс есігінің алдына қойылған. Оң жақта орналасқан биігінің төсінде күс бейнеленген. Одан бөлек өзге мүсіндердің көпшілігінде ұшырасатындай екі мүсіннің екеуінің оң қолында ұстаған көзе яки, аяқ (ыдыс) бар. Өкінішке орай, тас мүсіндер өзінің әуел бастағы орнынан алынып, музей жанына қойылған. Бірақ ескерер жайт, бұл тас мүсіндер аудандағы музейді алғашқы ұйымдастырушының жанашырлық қолымен, шамамен Қаракөл көлінің маңынан, жоғалып, қолды болып кетпей тұрып әкеліп қойылған.

Бұқа, бұғы, тау қошқары (тау теке) (арқар, құлжа) тас дәуірінің өзінде-ақ ру мен тайпаның тотемі болғаны [8; 286] сияқты оғыздардың да, түрк тайпаларының да кие-тегі түз тағылары және өзге де аң-құстар түрінде бейнеленген.

Оғыз қоғамында ер адамдардың аты-жөндерінде күс атауымен балама болып келетін Тоғырыл-бек, Шағырыл-бек тәрізді есімдердің де бар екендігі. Тоғырыл атауы көне түркі тілінде «сұнқар» дегенді білдіреді. Тарихтан белгілі Селжүктерді бастаған ержүрек Тоғырыл-бек пен Шағырыл-бектің болғандығы және Оғыз тайпаларының тарихы саналатын «Оғыз-нама» шежіре баянында Оғыз қағанның ең үлкен Күн ханнан тараған тайпаның, яғни оның үлкен баласы Қайының (таңбасы: - құдыретті) табынар онгоны да ақ сұнқар, екінші ұлы Ай ханның ұлдарының да табынар онгоны- бүркіт және Теңіз ханның ұлы Йигдырдың да таңбасы – сұнқар болғандығы да сөз болып отырған күс бейнесімен өте жақын астасады.

Ойымызды түйіндей келгенде айтарымыз, бұл біз байқаған ескерткіштердің аз ғана бөлігі. Түрк кезеңінің Оғыз тайпаларына тән ескерткіштерінің әлі де жана түрлері табыла бермек, өз тарапымыздан аз да болса үлесімізді қоссақ дегенді айтқымыз келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Материалы по истории киргизов и Киргизии (Извлечения из арабских, персидских и тюркских исторических и географических сочинений X-XIX вв.), вып., 1. –М., Наука, 1973. -280 с.

2. Ильясова З.С. Араб деректеріндегі түрік тайпаларының этносаияси процестері // ҚазҰУ Хабаршысы, Шығыстану сериясы №4 (37) 2006. 26 б.

3. Закиров Ш.Т. Арабоязычные источники IX-XII вв. и их значение в изучении этнополитической жизни народов Средней Азии. Авто-реф. ...канд. ист. наук.- Ташкент, 1994. Kitab al-boldan auctore al-Jakubi. Ed. M.J.

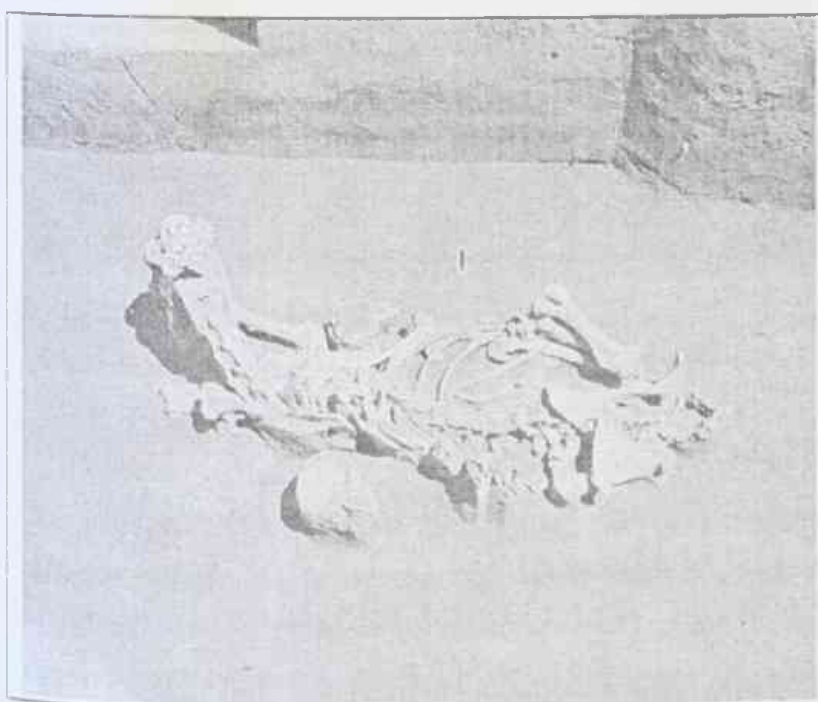
4. Кляшторный С.Г. Терхинская надпись (предварительная публикация). // Советская тюркология. №3. АН СССР/ АН Азербайджанской ССР. Баку, 1980.

5. Тұран археологиялық экспедициясының 2002 жылы Оңтүстік Қазақстан облысында жүргізген зерттеулері (аралық). Ғылыми-зерттеу жұмыстары туралы есеп. Түркістан, 2003. // Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының архивынан.

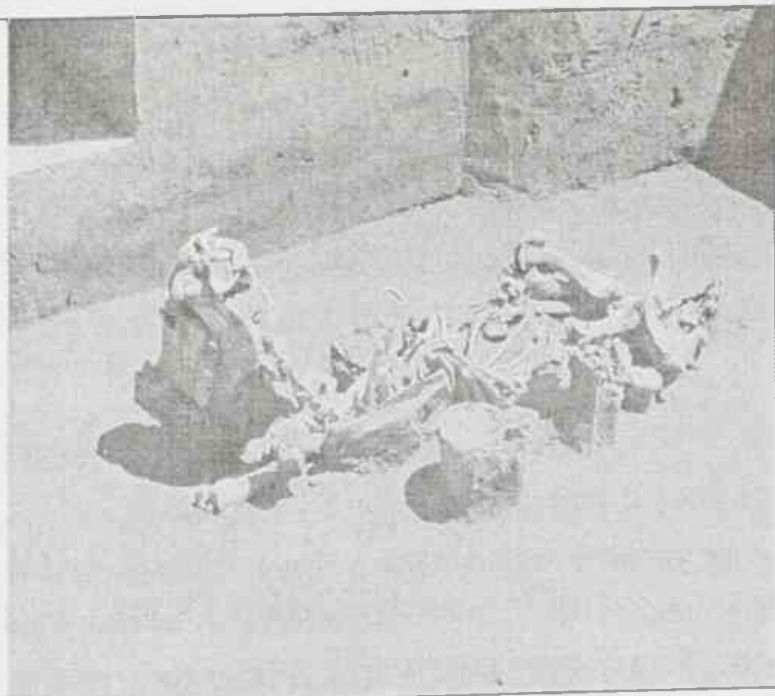
6. Тұран археологиялық экспедициясының 2001 жылы Түркістан ауданында жүргізген зерттеулері (аралық). Ғылыми-зерттеу жұмыстары туралы есеп. Түркістан, 2002. // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архивы.

7. Свод археологических памятников Восточно-Казахстанской области. Оскемен, 2006.; Шығыс Қазақстанның мәдени мұралары (тарих, мәдениет, білім) Ғылыми-көпшілік басылым. Өскемен, 2006.

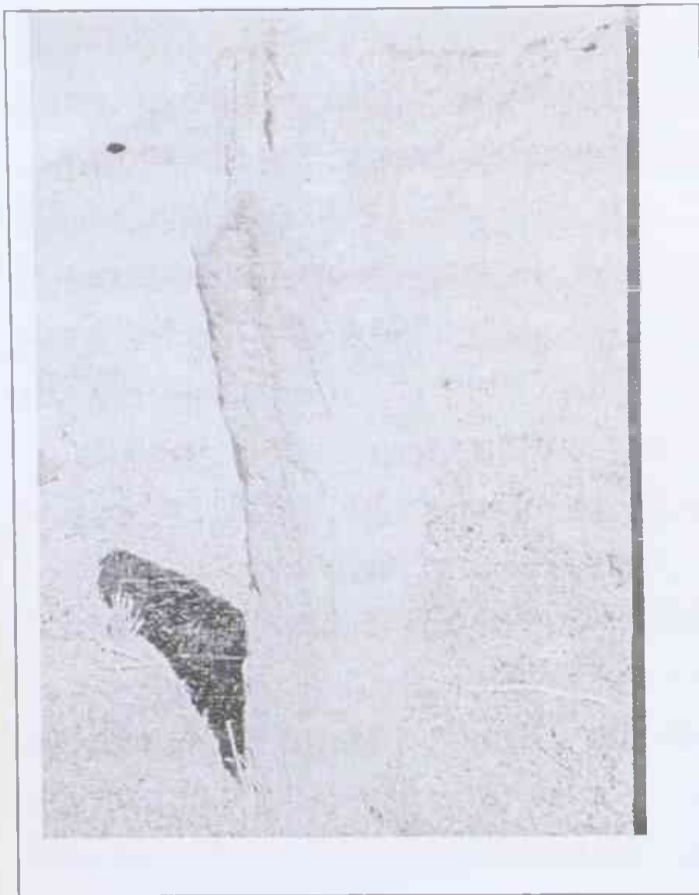
8. Марғұлан Ә.Х. Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алматы, 1989.

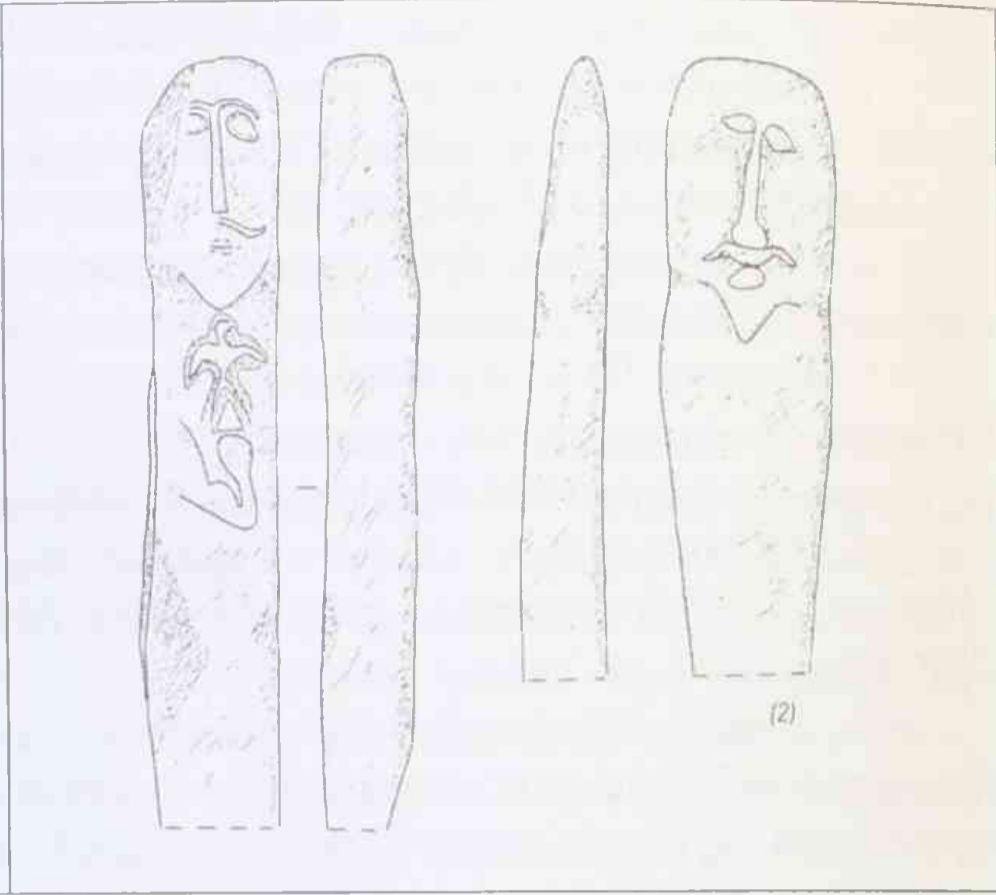
1- сурет

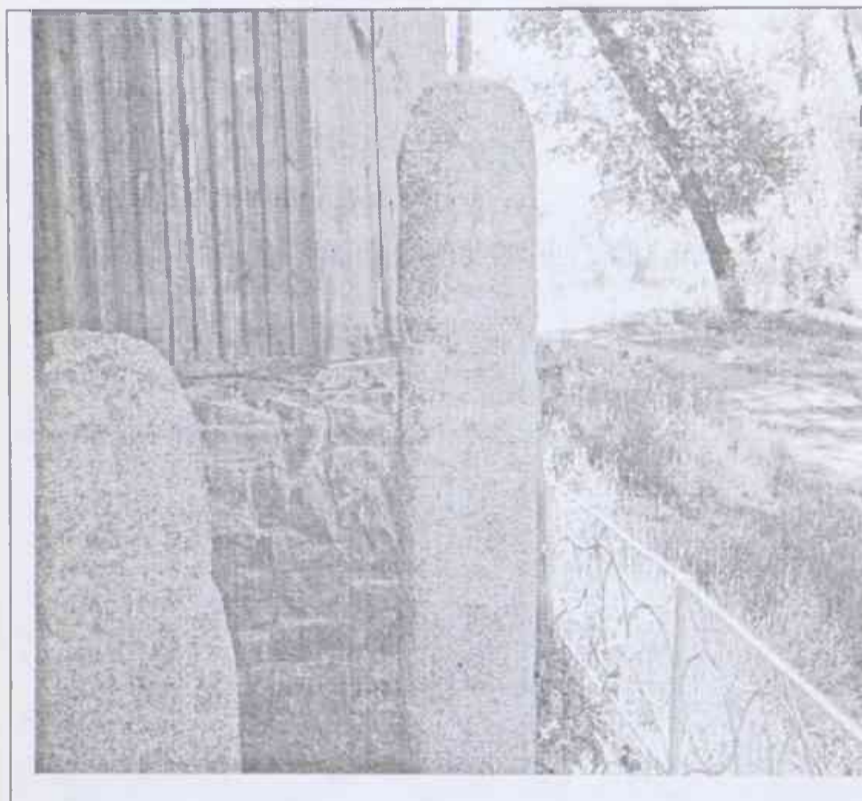
2- сурет

3-сурет. Баған-тас

6-сурет

4-сурет

5-сурет

REZUME

K.JUMAGULOV, A.ABU (Almati)
THE MONUMENTS OF THE TURKIC (OGUZ) PERIOD

In article are given some dates about the monuments of oguz tribes of the Turkic period found as a result of archeologic researches.